

Պ. ԲԱԳՐԱՏ ԽԱԼԱԹԵԱՆՑԻՆ

Կան մարդիկ , — որոնց թիւը չատ է դժբախտաբար , — որ իրենց չգիտցած բաներնուն մէջ մտնելը , կարծիք յայտնելը , այդ մասին նոյն իսկ հրապարակով յօդուած գրելը փառք կը համարեն իրենց , — հոգ չէ թէ այն գրուածքին նիւթը եւ անոր վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները քաղած է քեզմէ բայց չի հաճիր յիշել անունդ : Այնտեսակ դիմումներ գլեթէ ամէն օր կստանամ ես եւ միամտաբար ալ կը պատասխանեմ : Եթէ այսպէս շարունակէ , քիչ ժամանակէն պիտի ունենանք խումբ մը պատմագէտներ , լեզուաբաններ , հնախօսներ , գիտնականներ , բանաստեղծներ , քաղաքագէտներ , եւ . . . շատ մը համայնագէտ հոսհոսներ :

Այս տարափոխիկ հիւանդութեան «Խաչկոնցութիւն» անունը տրւած է Մ. Աղաբէգեան , իսկ «Գրական Ծիւրախտ» անուանած է Յուսակ , աւելի ճիշտ կերպով արտայայտելով հիւանդութեան բնաւորութիւնը :

«Գրական Ծիւրախտ»ի միակ դարմանը , հարկ չկայ ըսել , կա՛մ խմբագրատանց զանրիւղն է եւ կամ անաչառ քննադատութիւնը , որ ապանեխումի դերը կը կատարէ եւ հիւանդութեան վարակման առաջքը կառնէ : Այս ախտին ենթակայ եղողներն երկար ժամանակ առնելու են նաեւ Տ. Ա. -ի եւ Մէրսէտէս-ի դեղահատներէն , որոնց դորձածութեան եղանակը բացատրուած կը գտնեն «Մասիս» շաբաթաթերթին մէջ :

«Գրական Ծիւրախտ»է վարակուած կերեւի նաեւ պ. Բաղրատ Խալաթեանց , որ , քաջալերուած իր մի քանի գրութիւնները սրբագրելէս , կուզէ եղեր կլլեցնել հայ եւ դերման հասարակութեան թէ «Խնփը հեղինակած է» Հայոց նախնական ժամանակի պատմութիւն մը : Ասիկա ամօթ է պարոնի մը , որ եւրոպական մեծ մայրաքաղաքի մը մէջ կապրի : Եթէ ես «Բանասէր»ի մէջ ամենայն քաղաքավարութեամբ քննադատեցի պարոնին այս աններելի ընթացքը , անոր համար էր որ չէի կրնար այլ եւս հանդուրժել այն տեսակ բանադողութեան — գրական խաչագողութիւն — զոր կրնայի ապացուցանել պ. Ղաղարեանի ներկայութիւնն ալ մէջ բերելով : Բայց պ. Բ. Խալաթեանց , — այն՝ որ «Դոկտոր» կանուանէ ինքզինքը , խաբելով թէ՛ եւրոպացիները եւ թէ հայ խմբագրութիւնները , ինչ որ վերջերս միայն երեւան ելաւ Ն. Թ. -ի «Մշակ»ի մէջ հրատարակած մերկացուցիչ յօդուածով , — առանց կարմրելու կուրանայ : Լաւ ուրեմն . ուրիշ , աւելի շօշափելի փաստեր պիտի տամ հիւ

մա , ապացուցանող թէ պ. Բ. Խ. ամէն պարագայի մէջ ալ իրեն իրեն
նը քշած է ուրիշներու կարծիքը , առանց աղբիւրը ցոյց տալու :

Հայ նախարարութիւններու ծագման մասին յայտնուած համանման
կարծիքները՝ պարօնը չգիտնալ ձեւացնելով , «Հանդէս»ի եւ «Նոր-Դար»ի
մէջ բացէ ի բաց գրած է թէ «իւր գիւտն է» ամէն բան : Բայց այդ մա-
սին կարծիքներ յայտնած են նախ Նիկողոսիի եւ Լէման , իսկ յետոյ՝
պրոֆ. Խ. Յովհաննիսեանց Նիկողոսիի «Բեւեռագիր արձանագրութիւն-
ներ Ռուսաց Հայաստանում» գրքի թարգմանութեան վերջը գրած է այս-
պէս . «Մի շարք Հայոց իշխանական անունների ունի վերջաւորութիւնը
«ոչինչ կապ չունի ունիմ բայի հետ , ինչպէս մեկնում է Խորենացին ,
«այլ Ուրարտացիներից է մնացել» . (եր . 63 ա . վենետիկ 1897) : Պրոֆ.
Գր. Խալաթեանց ալ , պ. Բ. Խ. -ի մօտաւոր աղգականը , մի եւ նոյն
կարծիքը կրկնած է Մոսկուայի Հնախօս . Ընկ . առջեւ : Այս վերջինս
հայերէն թարգմանութեամբ եւս հրատարակուած է «Բանասէր»ի մէջ ,
1900 թ . եր . 277-291 :

Բայց աւելին կայ :

պ. Բագրատ Խալաթեանց լռիկ մնջիկ , ինչպէս ուրիշ առիթով՝
ա՛յս անգամ եւս , առանց անունս յիշելու , իր ցանկին մէջ կանցունէ
Արծրունեաց նախարարութեան ծագման մասին իրեն հաղորդած կարծի-
քըս , զոր «Բանասէր»ի մէջ երեւցած իր ծանօթ յօդուածին պատշաճ
թեկնեմ առաջ յայտնած էի նամակով : Թո՛ղ պարօնը յիշէ ապրիլի 16-ին
ինձ գրած հետեւեալ տողերը եւ կարմրի . «Ինձ շատ հետաքրքրում է Ձեր
«նոր յօդուածը «Արծրունեաց նախարարութեան» մասին , որ կարդա-
ւելու էք այդտեղ . իմ մասին սակայն կասեմ , որ մինչեւ այժմս գլխաւո-
ւապէս նիւթեր հաւաքելով է զբաղուած . . . տակաւին պատրաստ չէ
«նմանապէս «Հայ նախարարութեանց ծագման մասին» յօդուածս» : Եթէ
իր ստորագրութեան տակ գրած տողերն ալ ուրանայ Բ. Խ. , այն ժա-
մանակ պատրաստ եմ հրատարակել նամակին լուսանկարը :

Այսպէս , «Բանասէր»ի մէջ Բ. Խ. -ի հրատարակած 10 համեմատու-
թիւններէն մէկը իմս է . «Ապահունիք»ը , «Մանաւազեան»ը եւ «Խոռ-
խոռունիք»ը պպ. Գր. Խալաթեանցինն եւ Խ. Յովհաննիսեանցինն են .
իսկ մնացած 6 համեմատութիւններէն «Ռշտունիք» , «Երմանթունիք»
եւ «Սահռունիք» սխալ են :

Պէտք է յայտնեմ սակայն , որ թերեւս խնդիրը քիչ մը թեթեւաւոր
եւ քննադատութիւն գրելու հարկն ալ չղգացուէր , եթէ պարօնն այս
անգամ ալ , ինչպէս «Իրանի հերոսները» հրատարակած ժամանակ ,
խմբագրութիւնս թոյլատրէր՝ նախապէս սրբագրել «իր» գրածը . բայց
իմաստակներու յատուկ յաւակնոտութեամբ մը մայիսի 21-ին դրկե-
լով ինձ յօդուածը , յատկապէս կը խնդրէր որ «փոփոխութիւններ»
չընեմ , այն ժամանակ ստիպուեցայ իմացնել իրեն թէ բաւական սը-
խալներ կան գրուածքին մէջ եւ թէ խմբագրութիւնս պատասխա-

նաառուութենէ աղատելու համար ստիպուած եմ իր յօդուածին կցել դիտողութիւններս , քանի որ թոյլ չի տար «փոփոխութիւններ» ընելու : Եւ յանձնեցի ապագրութեան : Յունիսի 19-ին էր միայն , որ պարօնը հաճեցաւ պատասխանել . «Ուրախ եմ , որ յօդուածս արդէն ապագրուում է . յուսամ որ եւ է աչֆի ընկնող սխալ Դուք նեղութիւն կրած կ'լինիք «ուղղելու . . . Ինչ կ'վերաբերի Ձեր քննադատական յօդուածին , շատ «ուրախ եմ ծանօթանալով Ձեր կարծեաց հետ , որչափ էլ հակասին իմ «գիտողութեանցս . յուսամ , այդ հակասող կէտերի թիւը շատ չի լինի» :

Այժմ կը հարցնեմ . եթէ խմբագրութիւններն իրենց բոլոր ստացած յօդուածներէն հրատարակուելիքները զատելով ամէնն ալ «նոյնութեամբ» եւ առանց «փոփոխութիւններ» մտցնելու հրատարակեն , ի՞նչ կը լինի հրատարակի վիճակը . չէ՞ որ իւրաքանչիւր յօդուածի համար մասամբ պատասխանատու է եւ խմբագիրը :

Իրա՛ւ է , «Բանասէր» իր էջերը գրած է բանասէրներու տրամադրութեան տակ , յարգելով կարծիքներու տարբերութիւնը միայն բայց ո՛չ երբեք քաջարձակ սխալները եւ խաչկոնցութիւնները :

Պարօնը շատ ուշ խելարեբեցաւ եւ գիտողութիւններուս հրատարակութեան յանձնուիլը լսելո՛վ միայն արտօնեց «որ եւ է աչֆի ընկնող սխալ . . . ուղղելու» : Բայց ի՞նչ պիտի ըսէք , երբ յայտնեմ թէ պ. Բագրատ Խ. իմ գիտողութիւններէս զայրացած , չկարենալով զսպել ինքզինքը , «Հանդէս»ի սեպտ. պրակին մէջ հայհոյութիւններով համեմուած պատասխան մը տալ կը ճգնի :

Սակայն ես չպիտի պատասխանեմ հայհոյութիւններու , որովհետեւ նախ՝ մինչեւ ինձ չհասան անոնք , երկրորդ՝ այդ մասին իրեն հետ չափուելու անկարող կզգամ ինքզինքս եւ մանաւանդ այդ մասնագիտութեան տիրացած լինելու պատուէն չեմ ուղեր զրկել զինքը , բայց միայն բազմազրաղ եւ թանկագին ժամերէս մաս մը դողնալով ակամայ դաս պիտի տամ հոս , հրապարակով , պ. «Դուկտոր» Բ. Խ. -ին :

1⁰ «Բանասէր»ի մէջ (եր. 169) Բ. Խ. ըսած է թէ «մինչեւ այսօր էլ Վանայ նահանգի բնակիչք իրանց Վոչիկ են անուանում» : Հարցուցէք վանեցի մէկուն , տեսէք թէ այդ անունը կընդունի՞ : «Վոչիկ» կը կոչուին Վանայ ծովին հարաւային կողմի մէկ մասի (նախկին Ռշտունեաց երկրի) բնակիչք միայն : Իսկ «Ռշտունիք» անունը կարելի չէ համեմատել Rusa-ի հետ այն պատճառով , որ աւելի Rišuaiini անունին կը մօտենայ , ունենալով իր մէջ $r=i$ (մի քանի ձեռագիրներ կը գրեն «Ռշտունիք») եւ $z=s$. թո՛ղ ունի $= ini$ վերջաւորութիւնը :

2⁰ Այսքան մերկութիւններէ յետոյ չեմ զարմանար , որ Բ. Խ. կը գլմէ խարդախութեան եւս : Նա «Բանասէր»ի մէջ (եր. 170) գրած էր . «Սահունի հմմտ. Su-ra-hu-e» , որուն գիտողութիւն ընելով ըսած էի (եր. 172) թէ «Սուռահուէ անունով երկիր մը դոյութիւն չունի ու-

բարտեան արձանագրութեանց մէջ, ... կերելի թէ պ. Խալաթեանց սը-
խալ կարգացած է Շուրա երկրին անունը» : Այժմ «Հանդէս»-ի մէջ կը հա-
ճի գրել ինձ համար, թէ «Շուրա երկրին անունն սխալ է կարգացել
«պարոնն» պէտք է լինի Շու-րա-ու-է» : Ազնիւ միջոց... Իմ ապրանքս
ինձ կը ծախէ պարոնը, առանց խղճի խայթ ունենալու : Իսկ -ու-է վեր-
ջաւորութիւնը սեռ. հոլով է, պարո՛ն, սորվեցէ՛ք • ամօթ չէ բան սոր-
վելը : Եթէ կուզէք, կարգացէք այս հոլովումի մասին «Տոսպական ար-
ձանագրութիւն Մանազկերտի» աշխատասիրութեանս մէջ գրածս, եր.
7. Վենետիկ 1897 :

3⁰ Այն բառերն որոնց համար կըսէ թէ «անմիջապէս ասորերէնից
փոխ առնուած կը համարեմ», Հիւրչմանի քերականութենէն առնուած
են : Ասիկայ նոր ապացոյց է Բ. Խ. -ի բանագողութեան :

4⁰ Անգամ մ'եւս պարոնին սորվեցնելու ձանձրոյթը կը կրեմ եւ
կը կրկնեմ, թէ ռես բառը «հայերէն» չէ այլ արաբերէն : Բ. Խ. իր
խելապատակէն լեզուաբանական նոր կանոններ դարբնելու շատ ընդու-
նակ է եղեր : Թող գիտնայ, որ արաբերէն راس = «գլուխ» կը նշանա-
կէ, իսկ առանց و-ի راس = «պետ» որմէ դաւառականն ռես = «գիւ-
ղապէս» նշանակութեամբ :

5⁰ birtu եւ biritu տարբեր բառեր են • բայց Բ. Խ. իր ծանօթ
ճարպիկութեամբը նախորդ biritu գրածն այժմ կը սրբագրէ եւ կընէ
«birtu» • բարեքախտաբար դեռ քովս է պարոնին ձեռագիրը, որուն մէջ
գրած է տպագրուածին նման biritu •

6⁰ Դարձեալ կը կրկնեմ թէ իրանեան է «թոնիր» բառը, որուն
պահլաւերէնն է քանուր, իսկ զանդկերէնը քանուրա • նոր պարսկերէ-
նի մէջ ալ պահուած է այս բառը քանուր ձեւով :

7⁰ «Ուրարտեան լեզուի հնչիւններն (մանաւանդ ձայնաւորներն)
«մեզ միանգամայն անծանօթ են» կըսէ : Այո՛, «անծանօթ են» ձե՛ղ մի-
այն, բայց ոչ՝ մասնազէտներու :

Սակայն պարոնին ամենամեծ սխալը կը կայանայ հոն, ուր կը
պնդէ թէ Արամէն Ուրարտուի «առաջին թագաւորն» է : Այստեղ Բ. Խ.
իր կիսկատար ծանօթութիւնները ծածկելու համար նոյն իսկ չի վարա-
նիր հեգնել զիս այս բառերով • «հետաքրքիր է իմանալ, ո՞րտեղից է
«քաղել պ. Բասմաջեան իւր իմաստութիւնն • մենք ոչ մի տեղեկութիւն
«չունինք Ուրարտեան առաջին հարստութեան մասին եւ ոչ էլ գիտենք,
«որ Արամէն նորա վերջին ներկայացուցիչն էր» : Տարակոյս չկայ թէ
դուք, պ. Բադրա՛տ, «ոչ մի տեղեկութիւն» չպիտի ունենայիք այս
բաներէն, քանի որ այս անգամ չսրբագրեցի ձեր յօդուածը • բայց այժմ
կը պարտաւորեցնէք զիս դասեր տալու ձեզ եւ ցոյց տալ իմ «իմաստու-
թիւնն» • լսեցէ՛ք ուրեմն •

ա. Հռչականունն Սէյս կըսէ, թէ Արամէ յաղթուելով Ասորեստանցիներէ, թագաւորութիւնն անցաւ «նոր հարստութեան մը» (a new dynasty) եւ մուտք գտաւ ասորեստանեան տառերու գործածութիւնը: Այսպիսի պարագայի մը մէջ, այսինքն՝ Աքեմենեան հարստութեան սկզբնաւորութեան ժամանակ, Պարսիկներն ալ սկսան գործածել ասորեստանեան տառերը: (Տե՛ս JRAS, XIV 405, որ «Բանասէ»-ի ներկայ պրակին մէջ ալ թարգմանուած է): Այս կարծիքը թէեւ ուշադրութեան չառին Բելք եւ Լէման, բայց անցեալ տարի Լինչ մասնաւոր կերպով ուսումնասիրելով այս խնդիրը, հաստատեց Սէյսի կարծիքը: (Տե՛ս H. F. B. Lynch, «Armenia», Ա. 71, ծանօթ.):

բ. Իսկ Բ. Խ. -ին սորվեցնելու համար թէ Ուրարտուի պետութիւնը ո՛չ Արամէով եւ ոչ ալ Սարգուրիշով սկսած է, այստեղ նոյնութեամբ մէջ կը բերեմ «Արձագանք» լրագրի 1897 թ. Օգոստ. 22/3 Սեպտ. (N° 96) համարում գրած մէկ յօդուածս, որուն վերնագիրն է «Ուրարտի տէրութեան թուականը»:

Պատ. խմբագրութիւն «Արձագանք» օրագրի:

Ձեր ղրկած «Արձագանքի» թ. 1895, N° 8 եւ 10 համարներն ստացայ շնորհակալութեամբ, եւ կարգացի ամենայն ուշադրութեամբ «Վանի նախահայկական տէրութիւնը եւ պրօֆեսօր Լէմանի նորագոյն ուսումնասիրութիւնը» յօդուածն ի պրն. Լ. Բաբայեանէ:

Թող ներուի ինձ ուշադրութիւնն հրաւիրելու յարգոյ գիտնականաց եւ թերթիդ հետաքրքիր ընթերցողաց այն կէտին վրայ, թէ Ուրարտի տէրութեան հիմնարկութեան մասին առ հասարակ բուրր գիտնականներն եւ մասնագէտներն անգամ սխալ համոզում մը ունին. այն է՝ կը կարծեն թէ նոյն Ուրարտի տէրութիւնը հաստատուած է իններորդ դարու (ն. Վ.) մէջ: Այս կարծիքը նշանաւոր Սէյսէն սկսեալ մինչեւ Լէման՝ այսպէս տիրած է եւ հրապարակ նետուած, գիտնական գրոց եւ յօդուածների միջոցաւ: Այս վերջիններու դասակարգէն է պրօֆ. Լէմանի Deutsche Rundschau թերթին եւ ապա ձեր թերթին մէջ թարգմանաբար հրատարակուած յօդուածն ալ, որու մասին կ'ուզեմ քանի մը խօսք ընել, աւելին թողլով յարմար ժամանակի մը:

Ահաւասիկ Լէմանի խօսքերն.

«Հայաստանում իններորդ սարու (կարգա՛ դարու) առաջին կիսից սկսած կազմվում է մի տէրութիւն, որ ասորեստանցիները Ուրարտու (հին կտակարանի Արարատ անուան համապատասխանում է) անունով էին կոչում...: Սալմանասար Բ. -ն (860—825) է առաջին անգամ շփուել Ուրարդիների հետ»:

Բայց մենք Բալիանի արձանագրութենէն որոշապէս գիտենք, թէ մինչեւ հիմայ գտնուած յիշատակարաններէն ամէնէն հինը Տիգ-

ղաթ-Պիղեասար Ա. արքայինն (իբր 1123 Ն. Ք.) է, որ կը յիշատակէ Ուրարտիի տէրութիւնն : (Տե՛ս այս մասին իմ վերջին գրութիւնս Note on the Van inscriptions, արտատպուած Journal of the Royal Asiatic Society-ի յուլիսի սրահէն) : Ուրեմն «Սալմանասար Բ. -ն (860—825)», չէ, այլ Տիգղաթ-Պիղեասար Ա. ն (իբր 1123) է «առաջին անգամ չփուել Ուրարտիներէ հետ», այսինքն կարծեցեալ թուականէն ճիշտ երեք դար առաջ : Ուստի Ուրարտիի տէրութեան թուականը պէտք է իններորդ դարէն յետս մղել տանել մինչեւ յերկոտասաներորդ դարն, եւ այն առժամապէս, մինչեւ որ Բաւլիանի արձանագրութեան նման ուրիշ մըն ալ գտնուի եւ տանի զետեղէ աւելի հեռուները, քանի որ Տիգղաթ-Պիղեասարի մը գէմ գնելու չափ զօրութիւն ունեցող տէրութիւն մը չի կրնար նոր կազմուած ազգ մ'ըլլալ, այլ գոնէ մէկ-երկու դար գոյութիւն ունեցող արմատացած տէրութիւն մը ըլլալու է :

Հիմայ գանք ուրիշ խնդրոյ մը, որ երկրորդական կարեւորութիւն ունի :

Լէմանի նոյն յօդուածին մէջ կը կարդանք թէ «Սարգուր I-ը Քաղդէացւոց (իմա՛ խալդիացւոց) առաջին թագաւորն է» • մինչդեռ մենք Վանայ բերդին վրայի արձանագրութիւններէն հաստատ կերպով գիտենք, թէ Սարգուր I-ը հայր մը ունեցած է Լուտիպրի անուամբ, որ երկու տարբեր արձանագրութեանց մէջ ալ յիշուած է : (Տե՛ս Շուլց Ա, Սէյս Ա. եւ Բ) : Սակայն Լէման իւր միւս աշխատութեանց մէջ յիշած է այս Լուտիպրին իբրեւ առաջին թագաւոր Ուրարտիի • ուստի այս յօդուածին մէջ յայտնապէս սխալմունք կայ, որ անշուշտ անուշագրութեան արդիւնք է :

Լէմանի մէկ ուրիշ յօդուածին մէջ ալ այսպիսի սխալ մը սպըրդած է, դարձեալ նոյն պրն. Լ. Բաբայեանէն թարգմանուած յԱզգագրական հանդիսի, գիրք Ա. էջ 35, ուր կ'ըսուի թէ «մենք խալդիայի կամ Ուրարտուի ամենահին արձանագրութիւններում Սարգուրի որդի մի ոմն Լուտիպրիսին ենք պատահում» • մինչդեռ վերը տեսանք թէ Լուտիպրիսը Սարգուր Ա.-ի հայրն է, եւ ո՛չ թէ «որդին» • ուստի նոյն հատուածին մէջ «որդի» բառը պէտք է կարդալ «հայր» :

Այս կարծիքս կրկնած եմ նաեւ Revue des Revues հանդէսին մէջ (1898 թ. ապրիլի 15), հերքելով եղիպտաբանութեան ուսուցչիս պ. Գ. Մասպերոյի հայակեր մէկ յօդուածը, որ Débats-ի մէջ հրատարակուած էր :

Լաւ կընէր պ. Բ. Խ., եթէ իր հասակէն վեր խնդիրներու մէջ չմտնէր : Այս դասը բաւական է կարծեմ :

Կը զարմանամ միայն, որ այնտեսակ սովեստութիւններու տեղ տուող «ուսումնասիրութ» ալ գտնուած է :

Կ. Յ. Բ.